

XII. ve XVII. ASIRLAR ARASINDA DİYARBAKIR'DA TASAVVUF KÜLTÜRÜ

Abdurrahim Alkış

Dicle Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Özet:

Bâzı kadîm kentler berâberinde farklı rûhlar taşır. Târihî süreç içerisinde şahitlik ettiği medeniyetler bir şekilde kentlere yansır. Diyarbakır da köklü mâzisiyle, içerisinde barındırdığı târihî yapıları ve surlarıyla oldukça zengin kültür mîrâsıyla dikkati çeken bir kenttir. Hz. Ömer döneminde fethedilen şehir, çeşitli devletlere ait İslâmî eserlerle bezenmiştir. Önemli bir coğrafî konumda olduğundan pek çok âlim ve ârife ikâmetgâh olmuştur. Diyarbakır özellikle; câmileri, medreseleri, tekkeleri ve zâviyeler ile ön plana çıkmıştır. Biz bu çalışmamızda XII. ve XVII. asırlarda şehirde doğan, bir şekilde yolu bu şehre düşen ve burada ikâmet eden sûfilerden bahsedecek, şehrin tekke ve zâviyelerini, tasavvuf kültürünü tanıtmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Tasavvuf, Tarîkat, Kültür, İbrâhîm Gülşenî, Azîz Mahmûd Urmevî

SUFİSM CULTURE BETWEEN XII. AND XVII. CENTURIES IN DİYARBAKIR

Abstract:

Some archaic cities have special spirits. Throughout the historical processes the eras they experienced and the civilizations they witnessed reflects them in anyway. Diyarbakır has historical buildings and city walls that make it a rich city in terms of sovereignties and cultures. The town is conquered during the era of caliphate Omar that is adorned with İslamic works too. Thanks to its central location in its territory, it hosts lots of scholars and gnostics. It is well konovn with its mosques, madrasahs, and different kind of İslamic institutions (tekke) and (zaviya). In this paper, we investigate the sufis that were born in the city, gnostics that somehow find a way to city and live in there and also Islamic institutions of the city and sufism culture between XII. and XVII. centuries.

Keywords: Diyarbakır, Sufism, İslamic Order, Culture, İbrâhîm Gulshanî, Azîz Mahmud Urmawî.

Giriş:

Kadim şehirlerin bir kısmı tasavvuftaki avâm, havâs ve hassu'l-havâs ayırımına uyumlu bir şekilde inşâ edilmiştir. Diyarbakır şehrinin gelişimi bu duruma en uygun olan örneklerden birisidir. Şehrin kuruluşu tepe üstündeki iç kale ile başlamıştır. İç kale m.ö 3000 yılında Hurriler tarafından kurulmuştur. Şehrin büyümesi ile birlikte iç kalenin dışında surlar inşâ edilmiştir. Millattan sonra 300'lü yıllarda yaşanan göçler ile nüfûs artmış ve dış surlar yıkılarak yerine günümüzde varlığını devam ettiren sûrlar inşâ edilmiştir. Uzunluğu 5.5 km ve yüksekliği 10-12 metre olan Diyarbakır surları günümüzdeki şeklini m.s. 349 yılında Bizans Kralı **II. Konstantin** döneminde almıştır. Dünyanın sayılı büyük surlarından birisine sahip olan Diyarbakır, târihî eserlerinden de anlaşılacağı üzere yüzyıllardır büyük şehir olup merkezi bir konuma sahiptir. Tabîatiyle bu durum yörede hâkim olan; Mittânîler, Hurriler, Âsurlular, Urartular, Medler, Persler, Bizanslılar, Emevîler, Abbâsîler, Mervânîler, Selçuklular, Eyyûbîler, Akkoyunlular ve Osmanlılar gibi pek çok hükümdârlık ve medeniyetin dikkatini çekmiştir.

İslâm fetihleri ile berâber çeşitli Arap kabîleleri Diyarbakır'a yerleşmeye başlamış ve şehrin önemli bir kısmı Müslümân olmuştur. Diyarbakır'ın fethi Hz. Ömer döneminde **İyâz b. Ganm** (v. 641) ve **Hâlid b. Velîd** (v. 642) komutasında gerçekleşmiştir. Fetih için gelen ordunun içerisinde 1000 kadar sahâbenin bulunduğu ve şehrin fethine katıldığı rivâyet edilir. Sahâbenin ekserisi zâhidâne yaşamı tercih ettiklerinden dolayı bunların bir kısmının zâhid olması muhtemeldir. Hicrî II. asrın sonu III. asrın başı ile başlayan "tasavvuf dönemi"de bâzı sûfilerin Diyarbakır'da yaşadıklarına dâir bâzı bilgilere ulaşabiliyoruz. Biz bu çalışmamızda hicrî VI. mîlâdî XII. asır ile başlayan "tarikatlar dönemi"de Diyarbakır'daki tasavvufî ortamda ve burada yaşayan veya burada belli bir süre kalan sûfilerden bahsedeceğiz. Ayrıca belirtmekte fayda var; tarikatlar döneminin zenginliği, XVII. asırdan sonra vuku bulan gelişmelerin fazlalığı ve bunların bir kısmının yer yer çalışılmasından dolayı araştırmamızı XII. - XVII. asırlar arası ile sınırlamak zorunda kaldık.

Diyarbakır'ın Suriye, Irak ve İran arasında stratejik bir konumda olması onun önemli bir ilim merkezi olmasında te'sîrli olmuştur. Nitekim şehir 1183 senesinde Eyûbîler tarafından alındığında 1040000 cilt kitabı muhtevi olan cesîm bir kütüphaneye ve büyük medreselere sahip olduğu kaydedilmektedir.¹ Tasavvuf düşüncesinin iyice geliştiği ve büyük tarikatların kurulduğu dönemde tarikatlar de Diyarbakır'da faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Tasavvufî düşüncenin öncü iki ismi **Sühreverdî** ve **İbnü'l-Arabî** şehre teşrîf buyurmuş ve şehirde Gülşenîlik gibi güçlü tarikatlar kurulmuştur.

Tasavvuf düşüncesinin önemli isimlerinden olan **Şeyh-i İsrâk Sühreverdî** (v.1191) el-*Elvâhu'l-İmâdiyye* isimli eserini Diyarbakır'da te'lîf etmiş ve **Şehrezûrî**'nin

Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf ABD. Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Bkz. **Alî Emîrî**, *Mir'âtü'l-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid*, (hızr: G. Kut, M. Öymen, A. Demir), TYEKB Yayınları, İstanbul: 2014, c. 1, s. 59.

(v. 1288'den sonra) ifâdesi ile bu şehirde yaşamayı çok sevmiştir. **Şeyh-i Ekber Muhiddin İbnü'l-Arabî** (v. 1240) ise *el-Fütûhatü'l-Mekkiyye* isimli eserinde belirttiği üzere Diyarbakır'a gelip bu şehirdeki evliyâ taîfesine dikkati çekerek şehrin velâyet sistemi açısından önemini vurgulamıştır. **Evhadüddin-i Kirmânî** (v. 1238), **Sa'dî-i Şîrâzî** (v. 1292), **Şeyh Cüneyd-i Safevî** (v. 1460), **Hüsameddin Alî Bidlîsî** (v. 1505), **İdris-i Bidlîsî** (v. 1520), **Melayê Cizîrî** (v. 1640), **Niyâzi-i Mısırî** (v. 1694) Diyarbakır'ı ziyâret eden, burada belli bir süre ikâmet eden sûfiler arasında yer alır. Gülşeniyye Tarîkatı'nın kurucusu **İbrâhîm-i Gülşenî** (v. 1534) ve Nakşibendiyye'nin Urmeviyye kolunun kurucusu **Aziz Mahmûd Urmevî** (v. 1638) ise şehrin mânevî ortamına damgasını vurmuş iki sûfidir.

Kânûnî Sultan Süleyman döneminde tutulan Tapu Tahrir Defterlerine göre Diyarbakır'da 57 zâviye bulunmaktadır.² Tekke, zâviye ve hankâhlarıyla Kadiriyye, Riffâiyye, Mevleviyye, Safeviyye, Nakşibendiyye, Gülşeniye, Kalenderiye ve Bektaşîye Diyarbakır'da faaliyet gösteren tarîkatlardandır.

Şimdi yukarıda isimlerini zikrettiğimiz tasavvuf erbâbını ve mensup oldukları tarîkatların Diyarbakır'la ilişkisine geçelim. Tarîkat döneminde Diyarbakır'da bir süre de olsa yaşayan ve Diyarbakır'a özel ilgi gösterenlerin başında **Sühreverdî el-Maktûl** gelir.

1. Şeyh-i İşrâk Sühreverdî:

Şeyh-i İşrâk **Sühreverdî**, Diyarbakır Artukluları'nın Emiri **İmâdüddin Karaaslan**'ın ısrarı üzerine Diyarbakır'a gelmiştir. Emir **İmâdüddin** kendisinden "mebde' ve me'âd" hakkında bir risâle yazmasını talep eder. **Sühreverdî**, emirin bu isteği üzerine *el-Elvâhü'l-İmâdiyye* isimli eserini kaleme alır.³ **Sühreverdî**'nin tâkipçisi **Şemseddin Muhammed Şehrezûrî** (v. 1288'den sonra), *Nüzhetü'l-Ervâh* isimli eserinde pîrinin Diyarbakır'da oturmayı çok sevdiğini ve yöredeki idâreciler ile iyi ilişkiler kurduğunu söyler.⁴

Sühreverdî'nin Diyarbakır, Hani ve Düneysır (Kızıltepe) günlerini, hayatının büyük kısmını Hani'de geçiren ünlü felsefe ve tıp bilgini **Fahreddin-i Mârdinî** (v. 1197) ile buradaki görüşmelerini felsefe profesörü **Seyyid Yahya Yesribî**'nin *Kale ve Kalender* isimli romanında okuyabiliyoruz. **Yesribî**'nin bu eserinde **Sühreverdî**'nin bahar mevsimlerini Diyarbakır'ın Hani ilçesinde geçirdiği anlatılmakta ve onun burayı çok sevdiğinden bahsedilmektedir.⁵

² Bkz. **Ömer Lutfi Barkan**, *Osmanlı İmparatorluğunda Kolonizatör Türk Dervişleri*, (Türkler Ansiklopedisi İçinde, ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, c. 9, s. 149.

³ Bkz. **Şihâbüddin Yahyâ Sühreverdî**, *el-Elvâhü'l-İmâdiyye*, (Mecmû'a-i Müsannafât-i Şeyh-i İşrâk İçerisinde, tsh: Necefkul-i Habîbî), Pejüheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mütâleât-i Ferhengî, 4. Baskı, Tahran: 1388, c. 4, s. 33.

⁴ Bkz. **Şemseddin Muhammed b. Mahmûd el-İşrâkî Şehrezûrî**, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatü'l-Efrâh: Târîhu'l-Hukemâ Kable'z-Zuhûr ve Ba'dehü*, (thk: Abdülkerîm Ebû Şüveyrib), Dâr ve Mektebetü Bibliyon, Beyrût: 2007, s. 379.

⁵ Bkz. **Seyyid Yahya Yesribî**, *Kale ve Kalender, Şeyhü'l-İşrâk Sühreverdî'nin Hayat Hikâyesi*, (çev: Kenan Çamurcu), İnsan Yayınları, İstanbul: 2010, s. 199-212.

Diyarbakır’da bir süre kalan, burada yaşayan bir velî grubundan bahseden ve Meyyafarikîn (Silvân) ilçesinde **Salahaddin-i Eyyûbî**’nin kardeşi **Melik Âdil** ile görüşen **İbnü’l-Arabî**, **Sühreverdî**’den sonra şehre gelen bir diğer sûfidir. Şâyân-ı bahistir ki **Sultân Salahaddin**’in oğlu **Melik Zâhir**, **Sühreverdî el-Maktûl**’ün en yakın dostu idi. **Melik Zâhir**, **Sühreverdî**’yi zâhiri ulemâya yedirince **İbnü’l-Arabî** ile sükûnet bulur ve ulemâ-i rusûmun **İbnü’l-Arabî**’ye yönelik eleştirilerine mahal tanımaz.

2. Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbnü’l-Arabî:

Muhyiddin İbnü’l-Arabî *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye* isimli eserinde Meyyafarikîn’de Eyyûbî emirlerinden **Salâhaddin-i Eyyûbî**’nin kardeşi **Melik Âdil Ebû Bekir**’in yanında bulunduğunu ve onun “وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى” –“Muhakkak ki Hû’ dur Güldüren ve Ağlatan” (Necm: 43) âyetindeki esmânın sırrına mazhar olduğunu söyler. **İbnü’l-Arabî**, Cenâb-ı Hakk’ın bâzı insanları, kullarının sevindirilmesi husûsunda muvaffak kıldığını ve bu insanların bâzen Allah’ın rızası doğrultusunda bâzen de ne rızasının ne de kızmasının olduğu konularda güldürdüğünü belirtir. Aslında bunun ilâhî bir sıfat olduğunu fakat câhil insanların cehâletlerinden dolayı böyle insanlarla dalga geçtiğini ve onları maskara edindiklerini söyler. **İbnü’l-Arabî** az önce zikredilen âyet-i kerîme ve Hz. Peygamber’in küçükler ve yaşlılarla şakalaşmasından yola çıkarak, insanları sevindirmenin faziletli bir şey olduğunu ifade eder. **İbnü’l-Arabî**; “Büyük meliklere bakmaz mısın? Nasıl da çocuklarını güldürmektedirler” der ve Meyâfarkîn’deki **Melik Âdil**’i buna iyi bir örnek olarak gösterir. **Şeyh-i Ekber** bu konuda **Melik Âdil** kadar başarılı olanını görmediğini ve onun, kendisinin de hazır olduğu bir ümerâ cemâati içerisinde, küçük çocuklarıyla şakalaştığını ve onları güldürdüğünü belirtir. **İbnü’l-Arabî**, **Melik Âdil**’in bu davranışlarıyla gözünde büyüdüğünü, bu hareketlerinin onun cümle faziletinden olduğunu ve bundan dolayı kendisine teşekkür ettiğini ifade eder. Ayrıca **İbnü’l-Arabî**, **Melik Âdil**’in kadınlar hakkındaki nezâketi ve letâfeti açısından da çok başarılı olduğunu ve benzerini görmediğini vurgular. Nitekim o, bu faziletlerinden dolayı **Melik Adil**’e dua etmektedir.⁶

İbnü’l-Arabî *Fütûhât*’ın başka bir bölümde de dünyada sayıları kırk olan; Yemen, Şam ve Diyarbakır yöresinde bulunan bir “ricâlü’l-gayb” tâifesinden bahseder. Bu velî tâifesinin Recep ayında ortaya çıkmalarından dolayı “Recebiyyun” diye isimlendirildiklerini belirtir. Bu durumun sürekliliğine işâret eden **Şeyh** şöyle der:

“Ricâlü’l-lâh’ın bir kısmı Recebîyyûn tâifesidir. Onlar, her dönemde kırk kişidir. Sayıları artmaz ve eksilmez. Onlar, Allah’ın azâmatini ortaya koyan adamlardır ve efrâd’dan sayılırlar. Onlar, إِنَّا سُنَلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا تَقْبَلُ - ‘Biz sana ağır söz

⁶ Bkz. **Muhyiddin Muhammed İbnü’l-Arabî**, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, (tkd: Mahmûd Matarcî), Dârü’l-Fikir, Beyrût: 1994, c. 7, s. 409.

yükleyeceğiz' (Müzemmil: 5) âyeti sırrınca 'ağır söz' sahipleridir. "Recebîyyun" diye isimlendirilmelerinin nedeni bu makâmın onlar adına Recep ayında gerçekleşmesidir. Bu hâl, Recep hilâlinin görünmesinden bitimine kadar sürer. Ardından bu hâli kaybederler ve bir sonraki senenin Receb ayına kadar bir daha bu hâli bulamazlar. Bu tâifeye mensup olanları tanıyanlar azdır. Onlar çeşitli şehirlere dağılmışlardır ve birbirilerini tanırlar. Bir kısmı Yemen'de, bir kısmı Şam'da bir kısmı Diyarbakır'da bulunur".⁷

İbnü'l-Arabî Diyarbakır yöresinde bu ricâlü'l-ğayb tâifesinden birisi ile karşılaştığını ifâde eder ve onunla ilgili ilginç bir hâdiseyi anlatır:

"Onların birisi ile Diyarbakır'a bağlı Düneysir'de (Kızıltepe) karşılaştım. Ondan başkasını da görmedim. Onları görmeyi çok arzuluyordum. Bu velî tâifesinin bir kısmının üzerinde Receb ayındaki hâllerinde keşf olunan bilgilerin bir kısmı senenin diğer kısmında da kalırken bir kısmında o hâlden hiçbir şey kalmazdı. Benim gördüğüm kişide senenin diğer kısımlarında Şiâ'nın Râfizîleri hakkında bir keşif kalmıştı. O, Râfizîleri domuz şeklinde görürdü. Bu zât; Râfizîliğe göre dindarlığını yaşayan ve bu mezhebe inanan, mezhebini bilmediği tanımadığı bir insan, kendisine gelir, onunla karşılaştığında o mezhep müntesibini domuz şekli üzere görürdü. Onu çağırır ve şöyle derdi: 'Allah'a tevbe et! Zîrâ sen Şîsin, Râfizîsin'. Bu durumu gören başka biri şaşırır kalır. Şayet adam tevbe eder ve tevbesine sâdık davranırsa onu insan şeklinde görmeye başlardı. Şayet diliyle 'tevbe ettim' deyip mezhebini saklarsa, onu sürekli domuz olarak görür ve kendisine şöyle derdi: 'Tevbe ettim derken yalan söylüyorsun'. Doğru söylediğinde ise, 'doğru söyledin' derdi. Keşfinde kişinin doğru söyleyip söylemediğini bilirdi. Binâenaleyh kendine gelen bu kişi Râfizîlikten döndü. Söz konusu kişi, Şâfîilerden akıllı ve adâletli iki adamla benzer bir olay yaşamıştı. O ikisinin de Şî olduğunu bilinmiyordu ve Şia grubundan değillerdi. Şu var ki araştırmaları kendilerini bu mezhebe sevk etmiş ve akıllarıyla bunda temkîn kılmışlardı. Bu görüşlerini zâhir kılmamışlar, onu kendileri ile Allah arasında ısrarlı bir şekilde saklamışlardı. Bu iki kişi; Ebûbekir ve Ömer hakkında kötü inanç besliyor, Ali sevgisi konusunda ise aşırıya kaçıyorlardı. Bir gün bu şahıslar berâber bu zâtın huzûruna girdiklerinde, onların yanından çıkartılmalarını emretmiş. Çünkü Allah onların iç yüzlerini domuz şeklinde kendisine keşfen göstermişti. Bu sûret ve şekil üzere görünmek bu mezhep mensupları hakkında Allah'ın o kişi adına belirlediği bir alâmetti. O iki âlim ise, yeryüzünde hiç kimsenin onların durumunu bilmediğinden eminlerdi. Zîrâ iki "şâhid-i adl" idiler ve hadis rivâyeti ile meşhûr olmuş kimselerdi. Bu durumu kendisine bildirince, bu zât onlara şöyle demişti: 'Sizi iki domuz olarak görüyorum. Bu Râfizîlerin mezhebi hakkında Allah ile aramdaki bir alâmettir'. Bunun üzerine samimiyetle içlerinden tevbe etmişler, Allah adamı onlara: 'İşte şimdi o mezhepten

⁷a.g.e. c. 3, s. 14-15.

döndünüz. Çünkü artık sizi insan olarak görüyorum' demiştir. Bu iki kişi bu duruma şaşırılmış ve tevbe etmiştir".⁸

İbnü'l-Arabî'nin eserinde bahsettiği bu ricâlü'l-ğayb tâfesiyle ilgili Diyarbekir'deki sûfi çevrelere göre, şehirde "Kırklar Dağı" diye meşhûr olan yerde Yemen ve Şam'dan gelen Recebîyyun velîlerinin de gelmesiyle toplantılar yapılmaktadır. Bu tâife, varlıklarını devam ettirmekte ve belli zamanlarda bir araya gelmektedirler. Bunlardan biri vefât ettiğinde yerine yenisi seçilir. Bu seçim ile ilgili şöyle bir menkıbe anlatılır:

Kırklar'dan biri vefât eder. Yine Kırklar'dan olan ve Diyarbekir'da yaşayan üç arkadaşı bu zâtı defn etmek için Ulu Câmi'ye⁹ getirir. Kefenlemek için Câmi'nin hemen yanı başında bulunan ve "Çarşî ya şeviti" (Yanmış Çarşı) diye bilinen çarşıya girerler. Çarşıda bulunan bir manifaturacıya giderler ve 7 metre patiska isterler. Manifaturacı adam bu üç kişiye kumaşı keser verir. Bu zatlar parayı uzatırken manifaturacı bu bezi ne için aldıklarını sorar. Zatlar, bir arkadaşlarını kefenlemek için aldıklarını söyler. Manifaturacı, otuz yıldır kefen için alınan patiskalardan para almadığını ifâde eder ve parayı iâde eder. Manifaturacının bu ameli velîlerin dikkatini çeker. Recebîler dükkândan çıktıklarında, içlerinden birisi vefât eden arkadaşları yerine bu kişinin seçilmesini uygun görür. Diğerleri de bu durumu tasdik ederler. Kefenleme, namaz ve defn işlemlerini bitirdikten sonra câmiye geri dönerler ve manifaturacıyı ziyarete giderler. Manifaturacıya: Şâyet müsaid olursanız akşamüstü berâber camînin kenarında bulunan çayevinde bir çay içelim, derler. Manifaturacı da; hay hay, der ve akşamüstü berâber çay içerler. Ardından Ulu Câmi'de berâber akşam ve yatsı namazlarını kılarlar. Yatsıdan sonra velîler manifaturacıyı camînin minâre tarafına doğru götürürler ve minareye berâberce girerler. Yukarı doğru çıkıp şerefe kısmına varırlar. Velîler manifaturacıya biz buradan atlayacağız siz de gözünüzü kapatıp atlayın der. Velîlerden birisi atlar ve gözlerden kaybolur. Diğer velîler manifaturacıdan atlamasını ister. Manifaturacı bu durumu gördüğü hâlde korkar, şüphe eder ve atlamaz. Diğerleri de atlar fakat manifaturacı buna bir türlü cesâret edemez. Ve gerisin geriye minâre merdivenlerinden aşağı iner. Bu arada velîler minârenin kapısını dışarıdan kilitlemişlerdir. Manifaturacı aşağıya kadar iner fakat kapının kapalı olduğunu görür ve sabah namazı vaktine kadar minârede kalmak zorunda kalır. Sabah namazı vaktinde müezzin ezan okumak için minâreye girer ve orada manifaturacıyı yüzü sararmış bir şekilde görür. Şüpheli hâlimden dolayı güvenlik birimlerine haber verir ve adam tutuklanır. Nihâyetinde manifaturacıyı mahkemeye verirler ve mahkeme duruşmasına çıkartırlar. Hâkim, mahkemenin bir bölümünde sanık dışındaki herkesi dışarı çıkartır ve manifaturacıya ansızın: "Niye atlamadın?" diye sorar. Hâkim'in bu

⁸a.g.e. c. 3, s. 14-15.

⁹ Diyarbekir'in bilinen en eski ma'bedidir. Zerdüştilerin bir tapınağı olarak kurulan ma'bed zamanla Yehûdîlerin havrası, Hıristiyanların kilisesi olmuştur. Hz. Ömer döneminde 639 senesinde şehrin fethi ile birlikte bu kilise câmiye dönüştürülmüştür.

sorusu üzerine adamın beti benzi atar. Kırklardan olan hâkim devamla: “Şâyet atlasaydın seni bu iş için seçecektik. Fakat velîlerin atlamasını gördüğün hâlde şüphe ettin ve atlamadın, kaybettin, başka birisini seçeceğiz.” Hâkim; manifaturacıya, her şeye rağmen, kendisine bâzı ikrâmın yapılacağını haber verir.¹⁰

İbnü'l-Arabî, ricâlü'l-gayb'tan Recebîyyun velîlerinin bâzı özelliklerine dikkat çeker ve bunların Receb ayında ağır mânevî yükler taşıdığından dem vurur. Şa'bân ayı ile birlikte bu ağırlıklarından kurtulduklarını, bir sanat veya ticâret erbâbı iseler, işleri ile ilgilenmeye başladıklarını vurgular. Velîlerin bir kısmında bu aylar dışındaki zamanlarda bu hâllerden eser kalmadığını, bir kısmında ise bu eserin devâm ettiğini ifâde eder.¹¹

3. Evhadüddin-i Kirmânî:

İbnü'l-Arabî ile muâsır olan ve Diyarbekir'e gelip bir süre kalan bir ârif de Sühreverdiyye tarikatının Ebheriyye koluna mensup **Evhadüddin-i Kirmânî**'dir (v. 1227).¹² **İbnü'l-Arabî**, **Sadreddin Konevî**, **Ahi Evrân** ve **Şems-i Tebrîzî** gibi dönemin ünlü sûfileri ile görüşen **Kirmânî**'nin Diyarbakır'da gerçekleşen bir menkıbesi bulunmaktadır.

Menkıbeye göre; **Evhadüddin-i Kirmânî** Diyarbekir'e geldiğinde bir eve misafir olur. Bir gün şehirde bir hareketliliğin, şehir dışına yoğun bir gidiş-gelişin ve kalabalığın olduğunu müşâhede eder. Bu hâdisenin ne olduğunu birisine sorar. O şahıs: 'Rûm cemâatidir, ibâdetgâhları ve kiliselerinin olduğu bir yerde bugün bir kutlamaları var. Hepsi burada toplanır ve ibâdet ederler, kurban keserler, mumlar yakarlar, tütsü yakarlar, toplanırlar' der. **Şeyh**'in hâtırâtı meyelân eder ve kalbinde bir ses zâhir olur, vesvese, korku ve irâde gâlip olur. Her ne kadar bastırmaya çalışsa da bunu def' edemez ve harekete geçer. Mezarlığa doğru ilerler ve orada büyük bir kalabalığın toplandığını, her yerde bir grubun bir araya geldiğini ve piknik tarzında tavaf ettiklerini görür. Kilisenin kapısına kadar gelen **Şeyh** gittikçe kalabalığın sıklaştığını ve hareket etmenin iyice zorlaştığını müşâhede eder. Biraz daha ilerler kiliseye girer, bir rahibin etrafında ruhbanlar olduğu halde bir kürsü üzerinde oturduğunu ve nasihatlerde bulunduğunu görür. **Şeyh**'in nazarı onlara ilişince hemen selâm verir ve hâllerine nazar eyler. Bir süre geçtikten sonra oturan **Rahip**: 'Sen şeyh misin? Diye sorar. **Kirmânî**; "Evet" der. **Rahip** bir sorum var, eğer cevaplandırırsanız bu ruhbanlarla berâber senin vasıtanla îmân edip Müslümân oluruz, der. **Şeyh**: 'İnşallah size cevap vermeye kâdir olurum, sorunuz nedir?' der. **Rahip**; 'Şimdi kalabalık var ve cemaat de çok, birazcık burada bekleyin, ortalık hâlî olunca sizi çağırırım' der. Bu durum üzerine hava almak için dışarı çıkar ve biraz vakit geçirir. Kalabalık dağılınca **Rahip** birisini gönderir ve **Şeyh Efendi**'yi davet

¹⁰ Bu rivâyeti babam **Molla Abdurrahman**'dan dinledim.

¹¹ a.g.e. c. 3, s. 15.

¹² Bkz. **Nureddin Abdurrahman-ı Câmî**, *Nefehâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, (tsh: Mahmûd Abidî), İntişârât-i Sühan, 6. Baskı, Tahran: 1386, s. 586.

eder. **Şeyh Efendi**, **Rahib**'in yanına varır ve oturur. **Rahip** der ki: 'Sizin peygamberinizden bana bir hadîs ulaşmış, bilmem sahîh midir? değil midir?'. **Şeyh Efendi**: 'Hangi hadîstir? Söyleyiniz' der. **Rahip** der ki: 'Peygamber (a.s) مَنْ أَكَلَ مَعَ مَعْتُورٍ غُفِرَ لَهُ' - 'Günahları bağışlanan birisi ile yemek yiyenin günahları bağışlanır' buyurmuş. **Şeyh**: 'Evet, şüphesiz hadîs doğrudur ve sahîhtir' der. Bunun üzerine **Rahip** der ki: 'Nasıl oluyor da?! Ebû Cehil, Ebû Leheb, Utbe ve Şeybe gibi Peygamber'in amcazâdeleri defalarca onunla berâber yemek yedikleri hâlde mağfûr olmuyorlar! Üstelik matrûd, mahzûl ve mel'ûn olarak ölmüşler'. **Şeyh Efendi** bu soru üzerine mütaaccip ve mütefekkir olur. Murâkabe yapar ve Hak Teâlâ Hazretlerine: 'Ey Allah'ım! Rahib'in imtihânı, denemesi ve benim İslâm üzere sâbit kademliğim hazretinize mâlûmdur, nice insanlar da benim gibi bîcârenin cevabıma bakmaktadırlar' diye münâcât eder. Hazret-i Rubûbiyyet Celle Celâlühü cihetinden bir cevâb-ı şâfi vaki' olur. İlhâm-ı ilâhî ulaşır ve der ki: "Evet yediler' de. Şâyet, 'Niye bağışlanmadılar?' diye sorarsa, de ki: 'Peygamber'i görselerdi, onu hak ve mürsel olarak bilselerdi i'tikâdın dürüst olurdu, günahları da bağışlanırdı. Peygamber'i bilmediler, nasıl bağışlansınlar?" **Şeyh Efendi** başını mürâkabeden kaldırır ve bu şekilde cevap verir. **Rahip** ayağa kalkar ve kendini **Şeyh Efendi**'nin ayaklarına atar, îmân eder ve Müslümân olur. Ardından berâberindeki rahiplerin tamamı da îmân edip Müslümân olur. **Rahip**: 'Otuz yıldır kalbimde bu soru vardı ve her kim buna cevap verirse Müslümân olurum derdim. Bu kadar fâzıl, âlim, imâm ve şeyhten sordum hiç kimse sizin buyurduğunuz gibi doğru cevap veremedi' der.¹³

Rahip, **Şeyh Evhadüddin-i Kirmânî**'ye güzel bir yerde kendisine has bir kilise kurduğunu, kendisinin büyük vakıflarının, güzel arazilerinin olduğunu, uygun görürse bunları İslâm'ın hizmetine vermek istediğini söyler. **Şeyh Efendi** de uygun görür ve berâber bahsedilen yerleri görmeye giderler. **Şeyh Efendi** çok nezih olan bir yerde kurulan binayı ziyaret ederken içerisinde bâzı resimlerin olduğunu görür ve bunların câiz olmadığını, tahrip edilmesi gerektiğini söyler. **Şeyh Efendi** vaaz ve nasîhatlarda bulunmaya başlar. İslâm'ın şartlarını, îmânın rükünlerini, riyâzât ve mücâhedeyi, halvetin esâsâtını îzâh eder. Nasîhatlerinde **Şeyh**; az veya çok sahip oldukları ni'metleri hiçbir yaratılmıştan esirgememelerini, hiçbir topluluğa zarar vermemeleri gerektiğini salık verir. Nasîhat epey bir süre devam eder ve uzar. Neticede hiçbir mezhepte taassup sahibi olmamak gerekir, der. Zîrâ, bir mezhepte taassup etmenin berâberinde küfr ve nifâkı getirdiğini ve bu durumun da tehlikeli bir şey olduğunu söyler. **Şeyh**, en son olarak selef ve haleflerinin tavrının hep böyle olduğunu, ibâdet ve mütâvaata yakın olan ile amel etmelerini tavsiye eder. **Şeyh Efendi**: "وَإِذَا رَأَيْتَ الصَّوْفِيَّ يَتَمَذَّهَبُ فَاصْفَعُهُ" - "Sûfî'yi mezheb taassubu üzere gördüğün zaman hemen ona tokat at" der.¹⁴

¹³ Bkz. *Menâkıb-ı Evhadüddin Hamid b. Ebi'l-Fahr Kirmânî*, (Nşr: Bediüzzaman Firûzânfer), İntişarât-i Büngâh-i Terceme ve Neşr-i Kitap, Tahran: 1347, s. 233-236.

¹⁴ Bkz. a.g.e. s. 235.

Nihâyet **Rahip** bu şekilde **Kirmânî**'ye mürid olur ve irşadda bulunması için Diyarbakır'da kalmasını ricâ eder. **Şeyh Efendî** de onun bu isteği üzerine şehirde kalır. **Kirmânî** bir müddet sonra şehirden ayrılır, ikinci kez şehre vardığında Müslümân olan rahibe 'seyr'inden dolayı irşâd izni verir ve onu kendisine halîfe kılar.¹⁵

4. Sa'dî-i Şîrâzî:

XIII. Asırda Diyarbakır'a gelen bir ârif de Sühreverdiyye tarikatına mensup olan ve **Sa'dî-i Şîrâzî** diye meşhûr olan **Muslihuddin b. Abdullah Şîrâzî**'dir (v. 1292). **Sa'dî-i Şîrâzî**, *Gülîstan* isimli eserinde Diyarbakır'a uğradığını söyler ve orada karşılaştığı ibretlik bir hâdiseyi anlatır. Hikâyeye şöyledir:

"Diyarbakır'da bir ihtiyâra konuk oldum. Çok malı ve güzel yüzlü bir oğlu vardı. Bir gece bana, "Ömrümde bu çocuktan başka oğlum olmadı. Şu yerde insanların kerâmetine inanıp yardım dilendiği bir ağaç vardı" diyip peşinden ekledi; "Gittim, gecelerce duâ ettim. Rabbim bu çocuğu bağışladı. Fakat bir gün oğlumun, arkadaşlarına yakınlıkla; "Keşke o ağacı ben de bilseydim. O vakit gider babamın bir an önce ölmesi için duâ ederdim" dediğini duydum. Efendi, "oğlum akıllı" diye seviniyor; çocuksa "babam bunak" diye kınıyor:

Yıllar geçtiği hâlde, uğramadın babanın kabrine,
Sen babana ne yaptın ki, çocuğundan ne umarsın!"¹⁶

5. Şeyh Cüneyd-i Sâfevî:

Diyarbakır'a gelen bir tarikat şeyhi de **Şeyh Cüneyd-i Safevî**'dir. **Şeyh Cüneyd**, Safeviyye tarikatının kurucusu **Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî**'nin (v. 1334) torununun torunu olup aynı tarikatın postnişînlerindedir. **Şeyh Cüneyd** aynı zamanda Safevî Devleti'nin kurucusu **Şah İsmâil-i Safevî**'nin dedesidir. Safeviyye tarikatı, **Şah İsmâil** ile Şiiliğe dönüşür. Safeviyye tarikatının kurucusu **Şeyh Safiyüddin**, **Şeyh Zâhid-i Geylânî**'ye (v. 1301) bağlıdır. Ayrıca, Osmanlı Sultanları **Şeyh Cüneyd**'e Erdebil'deyken "çerağ akçesi" adıyla her yıl yardımında bulunurlardı.¹⁷

Diyarbakır'da dört yıl kalan **Şeyh Cüneyd** bir tarikat şeyhinden ziyâde siyasî işlerle uğraşır ve müridleriyle birlikte pek çok savaşa katılır. **Şeyh Cüneyd** muhibbânıyla birlikte, Akkoyunlu hükümdârı **Uzun Hasan**'ın yanında Diyarbakır'a hareket eder. Şeyhin müridleri Diyarbakır'ın dış surları, sayısız kuleli siyah duvarları, muhteşem mermer binaları, köşkleri ve kiliselerinden etkilenir. **Şeyh Cüneyd** ve müridleri dört yıl boyunca bu şehirde kalır ve nüfûz alanını genişletirler.

¹⁵ Bkz. a.g.e. s. 233-236.

¹⁶ **Sa'd-i Şîrâzî**, *Gülîstan*, (Külliyât-ı Sa'd-i Şîrâzî İçerisinde, tsh: Muhammed Ali Fûrûğî, Sipehr-İkbâl, Tahran: 1341, s. 153.

¹⁷ Bkz. **Walther Hinz**, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, (çev: Tevfik Bıyıkçoğlu), TTK Basımevi, Ankara: 1992, s. 5, 6, 26, 27, 140; **Reşat Öngören**, *Safeviyye* md. DİA, İstanbul: 2008, c. 34, s. 460-461.

Uzun Hasan, devlet kademelerinin önemli bir bölümünü **Şeyh**'in müridlerine verir. **Şeyh**, çevredeki pek çok şehre halifeler tâyin eder ve binlerce mürid edinir. **Şeyh Cüneyd**, **Uzun Hasan**'ın kız kardeşiyle, oğlu **Şeyh Haydar** da onun kızıyla evlenir. **Şah İsmâil**'in babası olan **Şeyh Haydar**, Diyarbakır'da doğar. **Şeyh Cüneyd** 1459 yılında ata memleketi olan Erdebil'e geri döner. 1460 yılı Mart ayında **Şirvanşah** ile girdiği bir savaşta bir okla öldürülür.¹⁸

Akkoyunlular döneminde Diyarbakır, Erdebil ve Tebrîz ile güçlü bir iletişim hâlinindedir. Nitekim Diyarbakır'da **Şeyh Cüneyd** ve misâfirleri için inşâ edilen târihi bir köşkün ismi Erdebil Köşkü'dür. Köşk günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

6. Hüsâmeddin Alî el-Bidlîsî ve oğlu İdrîs-i Bidlîsî:

Diyarbakır'da kalan sûfîler arasında Nurbahşiyye tarîkatı şeyhlerinden **Hüsâmeddin Alî Bidlîsî** (v. 1504) ve oğlu **İdrîs-i Bidlîsî** de yer alır. Akkoyunlular döneminde Diyarbakır'da Uzun Hasan'ın sarayında münşî olarak görev yapan **Hüsâmeddin Alî**, başkent Tebrîz'e taşınınca oraya gider ve **Abdurrâhmân-ı Câmî**'nin ilmî toplantılarına katılır. **Hüsâmeddin Alî**'nin oğlu **İdrîs** de ilk tahsiline Diyarbakır'da başlar, ardından babasıyla birlikte Tebrîz'e gider. 1511'de Kahire'ye gider, Memlük Sultanı **Kansu Gavri** ve Mısır ulemâsı ile görüşür. Bu aralar Mısır'da olan **İbrâhîm Gülşenî**'nin hizmetinde bulunur. **İdrîs-i Bidlîsî**, **Yavuz Sultân Selîm**'in Osmanlı tahtına oturmasından sonra İstanbul'a döner (1512) ve **Sultân**'a "doğu politikası" konusunda danışmanlık yapar. Safevîlerle 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'na katılır. **Yavuz**'un İstanbul'a dönmesinden sonra mâiyyetindeki 10.000 yerli gönüllü askerle Safevî kuşatması altındaki Diyarbakır'ı kurtarmaya gider ve büyük başarılar gösterir. Osmanlı hâkimiyet alanını genişletmesindeki katkısından dolayı merkezi Diyarbakır olan Arap ve Acem Kazaskerliği ona verilir. Kasîde ve mesnevî tarzında şiirleri olan **İdrîs-i Bidlîsî**'nin şiirlerinde **Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî**, **Abdurrâhmân-ı Câmî** ve **Şebüsterî**'den etkilendiği görülür. **Bidlîsî** ve babası **Hüsâmeddin Alî**'nin pek çok tasavvufî risâlesi bulunmaktadır.¹⁹

7. İbrâhîm Gülşenî ve Gülşenîlik:

XV. Asrın ilk çeyreğinde Diyarbakır'da doğan **İbrâhîm Gülşenî** şehrin en meşhûr sûfîlerindedir. Babası fıkîh ve kelâm âlimi olan **Şeyh Muhammed el-Âmidî**'dir. **İbrâhîm Gülşenî**'nin doğum târihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik*'in müellifi **Nev'izâde Atâî**'ye göre **Gülşenî** 1426-1427 senesinde doğmuştur. **İbrâhîm Gülşenî**'nin menâkıbını yazan **Muhyî-i Gülşenî**'ye göre ise **Şeyh Efendî** 1534'te vefât ettiği 114 yaşındaydı. Bu durumda **Şeyh**'in doğum târihi 1422-1423 yılıdır.²⁰

¹⁸ Bzk. **Walter Hinz**, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 26-36.

¹⁹ Bzk. **Abdulkadir Özcan**, *İdrîs-i Bidlîsî*, DİA, İstanbul: 2000, c. 21, s. 485-486.

²⁰ Bzk. **Himmet Konur**, *İbrâhîm Gülşenî: Hayâtı, Eseleri, Tarîkatı*, İnsan Yayınları, İstanbul: 2000, s. 105; **Alî Emîrî**, *Mir'âtü'l-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid*, (hzr: G. Kut, M. Öymen, A. Demir), TYEKB Yayınları, İstanbul: 2014, c. 2, s. 32.

İbrâhîm Gülşenî, **Uzun Hasan** döneminde Tebrîz’de iken tasavvufa iyice meyleder ve Halvetiyye tarikatının bir kolu olan Rûşeniyye’nin kurucusu **Dede Ömer Rûşenî** (v. 1486) ile Tebrîz’de tanışır ve ona intisâp eder. **Rûşenî**, **İbrâhîm Gülşenî**’ye bir gül vererek, “Sen ol bâğ-ı bekânın gülşenisin” diye bir hitapta bulunur, **Gülşenî** de bu sözden sonra “Heybeti” olan mahlasını “Gülşenî” olarak değiştirir.²¹ **Muhyî**’nin *Menâkıb*’ı ve **Hulvî**’nin *Lemezât*’ına göre; **Ruşenî** vefât etmeden önce **Gülşenî**’yi kendi yerine halife tâyin eder, bütün sırlarını ona emânet burakır, onu ilâhî tecellîlere vâris kılar ve müridlerinden ona tâbi olmalarını ister.²² Binâenaleyh **Şeyh Gülşenî** de **Rûşenî**’nin halifeleri ve mürîdlerinin irşadiyle meşgul olur. 20 yıl gibi uzun bir süre Tebrîz’de kalan **Gülşenî**, 1495 târihinde çok sayıda mürîdi ile birlikte Hacc’a gider. **Şah İsmâîl**’in 1501 yılında Tebrîz’i ele geçirmesi ile birlikte buradan göç etmeyi planlar. Tehlikeli bir yol tâkip ederek Diyarbakır’a giden bir kafilenin arasına karışır ve 1501 yılında Hasankeyf üzerinden Diyarbakır’a varır.²³

Gülşenî’nin müridleri ile berâber ata yurdu Diyarbakır’a gelmesi halkı çok sevindirmiştir. Halk **Gülşenî**’den zamanın Diyarbakır emîri Akkoyunlu **Kâsım**’ı ziyaret etmesini ister, o günlerde **Emîr**’in biricik kızının vefâtı nedeniyle gerçekleşen taziye bu ziyaret için iyi bir vesîle olur. **Şeyh**’in ziyâreti, emiri oldukça sevindirir ve onun taziyede kalmasında ısrar eder. Burada da **Şeyh Efendî**’yi çekemeyenler onun Akkoyunlu sultanlarından **Elvend**’in şeyhi olduğunu, Diyarbakır’a eşrâfın bu sultana itâat etmelerini sağlamak için geldiğini, binâenaleyh kovulmasının gerektiğini söylerler. Bir ara Mardin şehrine hava değişimi için giden **Emîr Kâsım**, tedbîr olsun diye arkasından **İbrâhîm Gülşenî**’yi de Mardin’e aldırır. **Emîr**’in adamları burada ona bir tekkede şeyhlik teklîf ederler. **Şeyh** ise tüm ısrarlara rağmen teklîfi farklı nedenlerle red eder.²⁴

Bundan sonra meydana gelen bâzı olaylardan anlaşılabilirdiği kadarıyla **Gülşenî**’nin **Elvend Hân** ile sıkı bir irtibâtı vardır. Bağdat’ta zor durumda kalan **Elvend**, bir elçi vasıtasıyla **Sultân Kâsım**’dan bir kısım yeleri ister. **Kâsım** bu isteği red eder ve elçiyi de hapse koyar. Bir şekilde dönüş izni alan elçi **Şeyh Gülşenî**’ye de uğrayıp ondan **Elvend** için duâ talep eder. **Gülşenî** duâdan sonra: “Benden oğluma selâm söyle, doğru Mardin’e gelsin ve Mardin’in zehrini Müslümânlardan ref’ylesin. Kimse önüne duramaz” der.²⁵

Elçi, **Sultân Elvend**’e varır ve **Şeyh**’in sözlerini ona nakl eder. **Elvend** ordusuyla Mardin üzerine yürür ve yapılan savaşta ordusunun büyüklüğüne güvenen **Sultân Kâsım**’ı esir alır ve askerlerinin çoğunu öldürür. **Şeyh**, **Elvend**’i kutlamaya gittiğinde büyük saygı görür ve **Elvend**, zaferde onun payının büyük

²¹ Bkz. **Mustafa Kara**, *Gülşeniyye*, DİA, İstanbul: 1996, c. 14, s. 256.

²² Bkz. **Himmet Konur**, *İbrâhîm Gülşenî: Hayâtı, Eseleri, Tarîkatı*, s. 116; **Sâdık Vicdânî**, *Tomâr-ı Turûk-i Aliyye: Tarîkat ve Silsileleri*, (hzr: İrfân Gündüz), Enderun Kitabevi, İstanbul: 1995, s. 198.

²³ Bkz. **Himmet Konur**, *İbrâhîm Gülşenî: Hayâtı, Eseleri, Tarîkatı*, s. 116.

²⁴ Bkz. a.g.e, s. 116.

²⁵ Bkz. a.g.e, s. 117.

olduğunu ikrâr eder. Ardından **Elvend**, **Şeyh**'ten Mardin kalesinin kansız bir şekilde teslim edilmesi konusunda yardım talep eder. Netice olarak **Şeyh**'in girişimleri ile kale kan dökülmeden teslim alınır.²⁶

Ancak **İbrâhîm Gülşenî**, **Elvend**'in idâresinden memnûn kalmaz ve onu terk eder. **Şeyh**'in peşini bırakmayan çekememezlik Diyarbakır'da da yakasını bırakmaz. Diyarbakır'daki şeyhlerden **Şeyh Hamid**'in baş halifesi **Şeyh Alî**, **Gülşenî**'nin aleyhinde konuşur. **Şeyh Alî**'nin oğluna nisbet edilen sahte bir mektup onun hapsedilmesine ve işkence görmesine neden olur. **Şeyh Alî**'nin oğlu **Gülşenî**'nin **Emîr** nezdindeki girişimleri sonucunda serbest bırakılır. Daha sonraları **Gülşenî**, **Şeyh Alî** ve oğlu **Hızır**'ı halvete koyar ve onlara hilâfet verir.²⁷

Bir ara Mısır'da kalan **İbrâhîm Gülşenî**, **Kânûnî Sultân Süleymân**'ın dâvetine uyarak İstanbul'a gelir. Fakat buradan tekrar Kâhire'ye dönüşünden sonra 1534 senesinde vefât eder. Menkıbe'ye göre; **Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî**'nin 300 sene kadar önce:

دیدم رخ خوب گلشنی را آن چشم چراغ روشنی را
“Çeşm-i çerâğ-i Rûşenî olan Gülşenî'nin güzel yüzünü gördüm”²⁸ beyti ile ortaya çıkacağına işâret buyurduğu zâtın bu **Gülşenî** görülmüştür.²⁹

İbrâhîm Gülşenî'nin *Ma'nevî-i Şerîf*, *Ankânâme*, *Rübâiyât*, *Kıdemnâme* ve *Nazîretü Tâiyye-i İbn-i Fârid* gibi eseleri bulunmaktadır. O **Mevlânâ**'nın *Mesnevî*'sinden etkilenecek kaleme aldığı 40 bin beyitten oluşan *Ma'nevî-i Şerîf* isimli eserini Diyarbakır'da te'lîf eder.

Gülşenî de tıpkı **Şeyh Cüneyd** gibi yaşadığı ülkenin siyasî ve idârî durumuyla ilgilenen bir tarikat şeyhi olacaktır. Safeviyye tarikatında, siyaset ve idâreciler ile yakın ilişkiler kurma işi **Şeyh Cüneyd** ile başlar. Halvetiyyenin ilk dönem pîrleri idârecilerle sıkı bir irtibâta sahip değilken bu tarikatın bir kolu olan **Gülşenîyye**'nin kurucusu **İbrâhîm Gülşenî**'nin ise Akkoyunlu sultân ve emîrleriyle oldukça sıkı bir irtibât içerisinde olduğunu görüyoruz. Bu sırada süren Sünnî ve Şiî kutuplaşmaları tarikatları da ciddi bir şekilde etkilemiştir. **Gülşenî** de bir şekilde kendini bu tartışmaların arasında bulmuştur.

Gülşenîyye tarikatı Diyarbakır'da **İbrâhîm Gülşenî**'den sonra da güçlü bir şekilde temsil edilmiştir. Özellikle de neslinden gelen zatlar bu tarikatı koruyup güçlendirmişlerdir. **Gülşenî**'nin torunlarından olan ve kendisiyle aynı adı taşıyan **İbrâhîm-i Gülşenî** (v. 1625) *Lemezât* sahibi **Şeyh Mahmûd Hulvî**'nin mürişididir.³⁰

Torun **İbrâhîm Gülşenî**'nin Kâhire'deki dergâhına kendisinden sonra **Hayâlî Emir Ahmed Çelebî** postnişin olur. Postnişilik uzun bir süre onun neslinden

²⁶ Bkz. a.g.e, s. 117.

²⁷ Bkz. a.g.e, s. 117.

²⁸ **Mevlânâ Muhammed b. Muhammed Celâleddîn-i Rûmî**, *Külliyât-ı Şems-i Tebrîzî/Dîvân-ı Kebîr*, (sh: Bediüzzamân Firûzânfer), Kitâb-ı Parisa, Tahran: 1386, s. 58.

²⁹ Bkz. **Sâdık Vicdânî**, *Tomâr-ı Turûk-i Aliyye: Tarikat ve Silsileleri*, s. 198.

³⁰ Bkz. **Alî Emîrî**, *Mir'âtü'l-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid*, c. 2, s. 40-42.

şeyhlerle devam eder. Torun **Gülşenî**, halîfesi **Sâdık Efendî**'yi³¹ Diyarbakır'a; **Âşık Mûsâ Efendî**'yi de Edirne'ye gönderir. Gülşeniyye tarikatı Kâhire'den sonra Diyarbakır, Bursa, Rumeli ve İstanbul'da teşkilatlanır.³²

Gülşenî müelliflerinden **Şemlelizâde Ahmet Efendî**'nin verdiği bilgiye göre XVII. asırda Diyarbakır'da dört Gülşenî dergâhı bulunmaktaydı.³³ Diyarbakır'da Gülşenîliğin önemli bir temsilcisi de **Hasan Âmidî**'dir. **Âmidî** ilk tahsîlini babasından görür, sülûkünü ise ağabeyi **Alî Efendî** vasıtasıyla tamamlayarak hilâfet pâyesini alır. Ardından Mısır'a gider ve orada **Alî Safvetî Efendî**'ye intisap ederek bir süre hizmetinde bulunur. Ardından Diyarbakır'a dönen **Hasan Âmidî** 1610 târihinde burada vefât eder. Diyarbakır'da günümüzde iki Gülşenî Tekke'si bulunmaktadır. Bunlardan birisi Urfa Kapı yanında bulunan mescîd ve halk arasında yanlış olarak Sarı Saltuk diye bilinen **Sâdık Alî**'nin türbesinden oluşan yapıdır. Tekkenin önemli bir kısmı yıkılmış geriye bu bahsedilen kısmı kalmıştır. Bir diğeri de günümüzde yıkılmış olan bir yapının bâzı duvarları üzerine kurulan Melik Ahmed Caddesi yakınındaki Kara Câmî'dir.³⁴

8. Azîz Mahmûd Urmevî ve Urmevîlik:

XVII. asırda Diyarbakır'da yaşayan ve on binlerce müridiyle şehrin mânevî hayatına renk katan **Azîz Mahmûd-i Urmevî** şehre mührünü vuran sûfîlerden birisidir. Urmeviyye tarikatının Diyarbakır'da hızlı bir şekilde gelişmesiyle birlikte şehir bir sûfî şehri halini almıştır. Şehrin dört bir yanından yükselen zikir ve ibâdet sesleri şehre gelenleri kendisine hayran bıraktırmıştır.

İran'ın Urmiye şehrinde doğduğu için "Rumiye Şeyhi" diye meşhûr olan **Azîz Mahmûd-i Urmevî** ilk tahsîlini memleketinde babasının rahle-i tadrîsinde alır. **Koçağa Sultân** diye bilinen babası **Seyyid Ahmed**'in (v. 1607) türbesi Urmiye'dedir. Nakşibendî şeyhlerinden olan **Seyyid Ahmed**, Urmiye meşâyihinden **Seyyid Muhammed Bâdâmyârî**'nin oğlu ve halîfesidir. **Azîz Mahmûd-i Urmevî**, **İbrâhîm-i Gülşenî** gibi Şîî Safevîlerin Sünnîlere baskısından dolayı Diyarbakır'a gelir ve burada bir tekke kurarak irşada başlar. **Şeyh**'in tekkesi, kısa sürede, geniş halk kitlelerinin, âlimlerin, paşaların ve doğudan gelen tüccârın uğrak yeri olur. Diyarbakır'da halkın büyük teveccühünü kazanan **Mahmud Urmevî** kırk bini bulan bir mürid kitlesine sahip bir şeyh olmuştur. **Urmevî**, **IV. Murad**'ın Revân Seferi'ne katılır ve padişaktan yakın ilgi görür. **IV. Murat**, Bağdat Seferi'ne çıkarken Halep'e uğradığında **Urmevî** tarafından ziyaret edilir. Bu seferden dönen **Padişah**,

³¹ Halk arasında yanlışlıkla **Sarı Saltuk** şeklinde ifâde edilir.

³² Bkz. **Mustafa Kara**, *Gülşeniyye*, DİA, İstanbul: 1996, c. 14, s. 257.

³³ Bkz. **Kara**, *Gülşeniyye*, c. 14, s. 257.

³⁴ Bkz. **Necdet Yılmaz**, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, Osmanlı Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul: 2001, s. 65-66.

Diyarbakır'a gelir ve farklı bâzı gerekçelerden yola çıkarak **Rumiye Şeyhi**'ni idâm eder (1638).³⁵

Târihçi **Nâimâ**'nın ifâdesine göre **Rumiye Şeyhi Azîz Mahmûd**'un idâmı, halk arasında ciddi rahatsızlıklara ve dedikodulara neden olmuş, farklı şekillerde yorumlanmıştır. Durumu en iyi anlatanlardan birisi de **Kâtip Çelebî**'dir. **Nâimâ** ve **Peçevî** gibi târihçiler de bu konu üzerinde durmuşlardır. **Nâimâ**; **IV. Murad**'ın, **Şeyh**'i idâm etmesi konusunda iki sebep zikreder. Birincisi: **Pâdişâh**, Bağdat Seferi'ne giderken **Azîz Mahmûd**'un yanında bulunan **Maanoğlu Fahreddin**'in altun yapma-simyâcılıkta mâhir olan kızını **Pâdişâh**'a tavsîye etmesi, **Pâdişâh**'ında bu bilgi üzere imâlâthanesine sermâye olsun diye kızı 1000 kuruş harçlıkla berâber 1000 altun vermesi, kızın da bu altınları gerektirdiği şekilde değil de zevk û sefâ âlemlerine harcamasıdır. **Pâdişâh** Bağdat Seferi'nden dönerken bu durumu görünce kızı boğdurup iki çocuğuyla berâber Dicle Nehri'ne attırması ve kendisine inanma sâflığını gösterdiğinden **Azîz Mahmûd Efendî**'yi de idâm etmiştir. Tâbiatıyla bu sebep pek ma'kûl bir sebep gibi gözükmemektedir. İkinci ve ma'kûl olan sebep ise; **Şeyh Efendî**'nin etrafında kalabalık ve güçlü bir yapının olmasıdır. İnsanlar varını yoğunu rahat bir şekilde dergâha sunabilmekte ve **Şeyh Efendî** de halk tarafından büyük bir saygıyla karşılanmaktadır. Bu arada Bağdat Seferi esnasında; Kürdlerin çoğu, kimi babasının, kimi kardeşinin, kimi de kendisinin ahbâbı olduğundan sık sık ordugâha gelerek onun çadırının nerede olduğunu sormuşlardır. Bu durum da pâdişâhın ona kin duymasına neden olmuştur. Sefevîlikte olduğu gibi şeyhlikten şahlığa geçişin mümkün olduğunu gören **Pâdişâh**, bâzı danışmanların **Sakarya Şeyhi Ahmed Dede**'nin (v. 1638) durumunu da örnek göstermesinden de etkilenerek **Şeyh**'in idâmının gerçekleşmesine kâni' olmuştur. Târihçi **Peçevî**, Diyarbakır valisi iken tanışıp meclislerinde bulunduğu **Azîz Mahmûd Efendî**'nin idâmından dolayı müteessir olduğunu ve onun canını kaybeden mazlûmlar içerisinde yer aldığını söyler. Ayrıca **Evliyâ Çelebî**, Hâcegânî Tekke'si diye isimlendirdiği **Şeyh**'in tekkesinde yapılan tevhid zikrinin hiçbir diyârda yapılmadığını söyler.³⁶

Evliyâ Çelebî *Seyâhatnâme*'sinde **Rumiye Şeyh**'inin idâmı ile ilgili olarak geniş bilgi verir. O, konu ile ilgili rivâyetleri dönemin Diyarbakır valisi **Melek Ahmed Paşa**'dan dinlediğini ifâde eder. **Çelebî** eserinde, **IV. Murad**'ın İstanbul'a vardığıktan sonra çok muammer olmayup: "Âh Şeyh Rûmî!" ve "Âh ..." diyerek merhûm olduğunu zikreder.³⁷

9. Diyarbakırlı Olan veya Diyarbakır'da Belli Bir Süre Yaşayan Diğer Sûfîler:

³⁵ Bkz. **Necdet Tosun**, *Bahâeddin Nakşbend: Hayâtı, Görüşleri, Tarîkatı*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul: 2007, s. 280; **Necdet Yılmaz**, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 390.

³⁶ Bkz. **Necdet Yılmaz**, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 392; **Evliyâ Çelebî**, *Seyâhatnâme*, (hzr: Yücel Dağlı-S.A. Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2001, c. 4, s. 41.

³⁷ Bkz. **Evliyâ Çelebî**, *Seyâhatnâme*, c. 4, s. 42.

Dede Ömer Rûsenî'nin halifelerinden Hüseyin Çelebî-i Âmidî ve oğlu Seyyid Ahmed Çelebî-i Halvetî-i Âmidî (v. 1504), Şeyh Abdullatîf Çelebî-i Halvetî-i Âmidî ve oğlu Fethullah Çelebî-i Halvetî-i Âmidî,³⁸ XI. Asırda Diyarbakır'da yaşayan Halvetiyye tarikatı şeyhleri arasında yer alır. Azîz Mahmûd-i Urmevî'nin halifelerinden İbrâhîm el-Amidî en-Nakşîbendî (v. 1650),³⁹ Ahî Mahmûd diye bilinen Azîz Mahmûd Urmevî'nin kardeşi Seyyid Ahmed-i Urmevî (v. 1620)⁴⁰ Azîz Mahmûd'un oğlu İsmâîl Çelebî⁴¹ (v. 1669)de XVII. Asırda Diyarbakır'da yaşayan Nakşibendî meşâyihî arasında yer alır. Diyarbakır'da doğan ve amcasından hilâfet alan bir diğer Nakşibendî şeyhi, Azîz Mahmûd'un kardeşinin oğlu Açıkbâş Mahmûd Efendî'dir (v. 1666). Açıkbâş Mahmûd Efendi, Bursa'da Ulu Câmi ve Dâye Hâtûn Câmiî'nde vaaz ve irşâd hizmetlerinde bulunmuş, Seyyid Alî-i Hemedânî'nin *Evrâd-ı Fethiyye*'sini okumuştur. Mahmud Efendi, Bursa'da Nakşibendî-i Atîk tekkesinde irşâd hizmetlerinde bulunmuş ve birkaç tasavvufî risâle kaleme almıştır. Bursa'da 1666 târihinde vefât eden Şeyh, Dâye Hâtûn Câmiî hazîresine defn edilmiştir. Şeyh'in vefâtından sonra yerine kardeşi Kâsım'ın oğlu Ahî Mahmûd Efendî (v. 1979) geçmiştir.⁴²

Diyarbakır'a gelen bir ârif de Kürdçe tasavvufî *Dîvân*'ı olan Melayê Cizîrî'dir (v. 1640). Cizre'de doğan Mela, şer'î ilimleri Diyarbakır'da tahsîl etmiş ve Cizre'de Kırmızı Medrese'de ders vermiştir. Vahdet-i Vücûd meşrebine sahip olan Melâ'nın *Dîvân*'ı halk arasında oldukça şöhret bulmuştur.

Diyarbakır'a gelen ve burada bir yıl kadar kalan bir ârif de Niyâzî-i Mısırî'dir. Malatya'da doğan Mısırî 1638 yılında yirmi bir yaşında iken Diyarbakır'a gelmiş, bir yıl boyunca şer'î ilimleri tahsîl ettikten sonra Mardîn'e oradan Mısır'a geçmiştir. Ardından Anadolu'ya dönen Mısırî pek çok defa sürgünler yaşamış ve 1694 yılında Limni adasında sürgündeyken vefât etmiştir.⁴³

Çalışma dönemimiz olan XII. - XVII. asırlarda a Diyarbakır'da pek çok tekke ve zâviye kurulmuştur. 1518 ve 1540 tarihli Tapu Tahrîr Defterleri'ne göre Diyarbakır'da; Câmi-i Kebîr Zâviyesi, Hasan Paşa Zâviyesi, Seyyid Muhammed Askerî Zâviyesi (Hani'de), İbrâhîm Beg-i Bîcân Zâviyesi (sur dışında), Balıklı Tekkesi gibi tasavvufî müesseseler bulunmaktadır.⁴⁴ Sonraki dönemlerde de Bayındırıyye Zâviyesi, Bâbü'd-dîn Tekkesi, Kasap Hacı Hüseyin Vakfı Zâviyesi, Şeyh Azîz Urmevî Tekkesi, İpâriyye/Sâfâ Tekkesi, Gülşenî (Sâdık Alî) Tekkesi gibi tekke ve zâviyeler

³⁸ Bkz. Alî Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid*, c. 2, s. 120-121.

³⁹ Bkz. Alî Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid*, c. 2, s. 46.

⁴⁰ Bkz. Alî Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid*, c. 2, s. 181.

⁴¹ Bkz. Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 393.

⁴² Bkz. Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 394-395.

⁴³ Bkz. Mustafa Aşkar, *Niyâzî-i Mısırî; Hayâtı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 2011, s. 71-72.

⁴⁴ Bkz. M. Mehdi İlhan, *XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfûsu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Târihli Tapu Tahrîr Defterlerinden Notlar*, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara: 1992, c. 16, sayı: 27, s. 45-113.

inşâ edilmiştir. **Evliyâ Çelebî**'nin yazdığına göre; Medrese-i Şeyh-i Rûmî âsitânesinde müridler ilm-i tasavvuf ve ilm-i tevhîd ile meşgul olmuşlardır. Bu âsitâne'de olan zikrin ihtişâmına dikkat çeken **Çelebî**, "**Şeyh-i Rûmî**'nin oğlunun cemi'-i fukaralara, âyende ü revendegâna nîmetleri mebzûl olup insanlardan Münzevî, halîm ve selîm bir zât-ı şerîf" olduğunu söyler. Rûmiye Şeyhi Azîz Efendî Câmii'nden bahseden **Çelebî** bu câminin Behrâmiyye Câmii yanında olduğunu söyler ve bu câmiddeki "tevhîd ü tezkîr-i hâcegân'ın istimâ'ından yârân-ı ihvân'ın mest ü hayrân ü vâlih ü ser-gerdân" olduğunu ifâde eder.⁴⁵

Ulu Câmî'ye bağlı zâviyedeki din adamlarına derecelerine göre ücret ödenmiştir. Zâviyede yedi halife seyyidlerin şeyhi **Ali Hân**'a günde 12 akçe gibi yüksek bir meblağ ödenmekteydi. **Bâyezid Halife**'ye günde 7 akçe, **Mir Velî Şâh b. Muhyî**'ye 10 akçe, **Seyyid Mahmûd**'a 2 akçe, **Seyyid Cum'a**'ya 4 akçe, **Hamza Halife**'ye 3 akçe ücret verilmiştir.⁴⁶

Bâzı kaynaklarda Diyarbakır'da bir Mevlevîhâne'nin bulunduğu bahsedilmişse de⁴⁷ bunun ilgili herhangi bir eser veya yapıya ulaşılmamıştır. XVII. asırda tasavvufî canlılığın merkezi İstanbul'dur. Bunu Bursa, Konya, Amasya, Kastamonu, Antalya, Diyarbakır ve Manisa tâkip eder.⁴⁸

Sonuç:

Tasavvuf târihi açısından zengin illerden birisi olan Diyarbakır târihatlar döneminde **Şeyh-i İşrâk Sühreverdî el-Maktûl**, **Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî**, **Evhadüddin-i Kirmânî**, **Sa'dî-i Şîrâzî**, **İbrâhim-i Gülşenî**, **Azîz Mahmûd-i Urnevî**, **Melayê Cizîrî**, **Niyâzi-i Mısırî** gibi pek çok önemli ârif ve sûfiyi misâfir etmiştir. Ayrıca şehir; Halvetiyye'nin önemli bir kolu olan Gülşeniyye ve Nakşbendiyye'nin bir kolu olan Urneviyye târihatlarına da beşiklik etmiştir. Tekkeleri, âsitâneleri ve zâviyeleri ile Diyarbakır; zikir, semâ ve hatm-ı hâcegân açısından coşkulu asırlar geçirmiştir. Bu yazımızla, ilgili alanda yapılan çalışmalara ciddi bir ihtiyâcın olduğu görülmüştür. Diyarbakır ile ilgili pek çok eser neşredilmesine rağmen bu bilgilerin önemli bir kısmı kayıtlara geçirilmemiştir. Nitekim bu çalışmamız ile birkaç önemli bilgiyi sunduk. Diyarbakır'da Tasavvuf Târihi konusunda yapılabilecek daha geniş çalışmalara öncülük etmesi Diyarbakır'ın İrân ve Anadolu coğrafyaları arasındaki önemli konumu daha iyi çalışmalarını hak etmektedir.

⁴⁵Bkz. **Evliyâ Çelebî**, *Seyâhatnâme*, c. 4, s. 27.

⁴⁶Bkz. **M. Mehdi İlhan**, a.g.m, s. 69.

⁴⁷ Bkz. **Necdet Yılmaz**, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 252

⁴⁸ Bkz. **Necdet Yılmaz**, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 477.

KAYNAKÇA

- Abdulkadir Özcan**, *İdrîs-i Bitlisî*, DİA, İstanbul: 2000.
- Alî Emîrî**, *Mir'âtü'l-Fevâid Fî Terâcim-i Meşâhîr-i Âmid*, (hızr: G. Kut, M. Öymen, A. Demir), TYEKB Yayınları, İstanbul: 2014.
- Evliyâ Çelebî**, *Seyâhatnâme*, (hızr: Yücel Dağlı-S.A. Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2001.
- Himmet Konur**, *İbrâhîm Gülşenî: Hayâtı, Eseleri, Tarîkatı*, İnsan Yayınları, İstanbul: 2000.
- M. Mehdi İlhan**, XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfûsu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Târihli Tapu Tahrîr Defterlerinden Notlar, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara: 1992, c. 16, sayı: 27.
- Menâkıb-ı Ehadüddin Hamid b. Ebi'l-Fahr Kirmânî*, (Nşr: Bediüzzaman Firûzânfer), İntişârât-i Büngâh-i Terceme ve Neşr-i Kitâb, Tahran: 1347.
- Mevlânâ Muhammed b. Muhammed Celâleddin-i Rûmî**, *Külliyât-ı Şems-i Tebrîzî/Dîvân-ı Kebîr*, (sh: Bediüzzamân Firûzânfer), Kitâb-ı Parisa, Tahran: 1386.
- Muhyiddin Muhammed İbnü'l-Arabî**, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiye*, (tkd: Mahmûd Matarcî), Dârü'l-Fikir, Beyrût: 1994.
- Mustafa Aşkar**, *Niyâzî-i Mısrî: Hayâtı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul: 2011.
- Mustafa Kara**, *Gülşeniyye*, DİA, İstanbul: 1996.
- Necdet Tosun**, *Bahâeddin Nakşbend: Hayâtı, Görüşleri, Tarîkatı*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul: 2007.
- Necdet Yılmaz**, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, Osmanlı Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul: 2001.
- Nureddin Abdurrahman-ı Câmî**, *Nefehâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, (tsh: Mahmûd Abidî), İntişârât-i Sühan, 6. Baskı, Tahran: 1386.
- Ömer Lutfî Barkan**, *Osmanlı İmparatorluğunda Kolonizatör Türk Dervişleri*, (Türkler Ansiklopedisi İçinde, ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002.
- Reşat Öngören**, *Safeviyye* md. DİA, İstanbul: 2008.
- Sa'd-i Şîrâzî**, *Gülîstan*, (Külliyât-ı Sa'd-i Şîrâzî İçerisinde, tsh: Muhammed Ali Fürûğî, Sipehr-İkbâl, Tahran: 1341.
- Sâdık Vicdânî**, *Tomâr-ı Turûk-i Aliyye: Tarîkat ve Silsileleri*, (hızr: İrfân Gündüz), Enderun Kitabevi, İstanbul: 1995.
- Seyyid Yahya Yesribî**, *Kale ve Kalender, Şeyhü'l-İşrâk Sühreverdî'nin Hayat Hikâyesi*, (çev: Kenan Çamurcu), İnsan Yayınları, İstanbul: 2010.

Şemseddin Muhammed b. Mahmûd el-İşrâkî Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatü'l-Efrâh: Târîhu'l-Hukemâ Kable'z-Zuhûr ve Ba'dehü*, (thk: Abdülkerîm Ebû Şüveyrib), Dâr ve Mektebetü Bîbliyon, Beyrût: 2007.

Şihâbüddin Yahyâ Sühreverdî, *el-Elvâhü'l-İmâdiyye*, (Mecmû'a-i Mûsannafât-i Şeyh-i İşrâk İçerisinde, tsh: Necefkul-i Habîbî), Pejüheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mütâleât-i Ferhengî, 4. Baskı, Tahran: 1388.

Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, (çev: Tefvik Bıyıkoglu), TTK Basımevi, Ankara: 1992.